
John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena

SLAVEN RAVLIĆ*

Sažetak

Nedavno je objavljeno prvo hrvatsko izdanje Millova spisa *Podređenost žena* (1869.), koji označuje raskid unutar liberalne tradicije s patrijarhalnom paradigom. Vezujući ostvarenje liberalnih ideala slobode i individualnosti s uklanjanjem nejednakosti među spolovima, Mill je liberalizmu vratio izvorni kritički i emancipacijski karakter. Polazeći s toga stajališta, u radu se prikazuje shvaćanje prava žena unutar intelektualnopolitičke tradicije kojoj je Mill pripadao, osvjetljava se priroda i značenje njegove veze s Harriet Taylor, te rekonstruira njegova teorija o jednakosti žena u kontekstu cjeline njegova djela. U četvrtom, zaključnom dijelu rada razmatra se aktualnost Millovih ideja i upozorava na neke poteškoće i protuslovlja njegove pozicije.

Američka Deklaracija nezavisnosti iznijela je 1776. “očite istine” da su “svi ljudi stvoreni jednaki, te da ih je njihov Stvoritelj obdario stanovitim neotuđivim pravima među koje spadaju život, sloboda i traženje sreće”. U stvarnosti se imenica “ljudi” odnosila na bijelce i muškarce, a isključivala je većinu stanovništva. Francuska Deklaracija o pravima čovjeka i građanina svečano je 1789. proglasila slobodu, jednakost, vlasništvo i otpor nasilju prirodnim neotuđivim pravima čovjeka, koja su izvor javnih sloboda što ih utvrđuje zakon, pred kojim su svi jednaki. U stvarnosti je imenica “čovjek” značila muškarac, a jednakost pred zakonom je bila jednakost odraslih muškaraca. Nije tu bila riječ o razlici proklamacije i stvarnosti. Tvorci tih slavni dokumenata nisu pod “*man*” ili “*homme*” mislili drugo od svojih suvremenika: čovjek – to je osoba muškog spola. Bili su tek baštinici i nastavljači duge tradicije patrijarhalizma, koja je žene lišavala osnovnih ljudskih i građanskih prava.

Do sredine 19. stoljeća ta se tradicija činila neosporivom. Liberalni mislioci i politički reformatori prve polovine 19. stoljeća zahtijevali su proširenje prava glasa i ostvarenje načela općega prava glasa, ali su pod općim razumijevali muško pravo glasa. I radikalni demokratski pokreti (kao što je bio čartizam) ostali su unutar patrijarhalne paradigme. Od sredine stoljeća počinje snažnije osporavanje patrijarhalizma, ponajprije kroz udruge i kampanje za žensko pravo glasa, koje razvijaju ideju da će kad žene počnu koristiti pravo glasa brzo nestati drugi oblici spolne diskriminacije i predrasuda. U osporavanju patrijarhalne tradicije političkog mišljenja važan je doprinos Johna Stu-

* *Slaven Ravlić*, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”.

arta Milla, čiji je spis *Podređenost žena* (1869.) nedavno prvi put objavljen u hrvatskom prijevodu. U kraćem predgovoru urednica i prevoditeljica spisa Nadežda Čačinović primjećuje da Millova argumentacija protiv nejednakosti spolova u mnogome anticipira odgovore koje i danas moramo koristiti. Kako bi razumjeli tu argumentaciju i njezino značenje, najprije ćemo upozoriti na neke osobnosti intelektualne i političke tradicije kojoj je Mill pripadao, potom ćemo nastojati osvijetliti njegovu vezu s Harrietom Taylor, koja je važna za razumijevanje njegova mišljenja o ženskim pravima. U trećem dijelu rada prikazat ćemo Millove osnovne teze u *Podređenosti žena* u kontekstu cjeline njegova djela, dok ćemo u četvrtom, zaključnom dijelu upozoriti na neke poteškoće i protuslovlja Millove pozicije.

1. Filozofski radikalizam i prava žena

John Stuart Mill pripadao je pokretu filozofskih radikala, grupi liberalnih intelektualaca što ih je okupio njegov otac James Mill na načelima Benthamove filozofije utilitarizma, a koji su između 1831. i 1841. imali važnu reformatorsku ulogu u britanskom javnom i političkom životu (Hamburger, 1965., 1-2). Iako su u javnosti smatrani radikalnim demokratima, čak opasnim zastranjivačima, njihov odnos prema demokraciji nije bio jednostavan ni jednoznačan. Inspirator grupe (Jeremy Bentham) i njezin stvarni vođa (James Mill) nisu u punom smislu bili demokrati, a i ostale članove teško da se moglo opisati takvima. Ali reforme za koje su se oni zauzimali početkom 19. stoljeća nisu se mogle ostvariti na tradicionalan način “reformi odozgo”, niti ih je mogla ostvariti vladajuća elita. Zato su nastojali stvoriti širok reformski pokret (stranku) na političkim principima koji bi omogućili okupljanje svih nezadovoljnika. Filozofski radikalizam je pokret cijelog naroda, jer su reforme za koje se zauzima (proširenje prava glasa, godišnji parlament, tajno glasanje) u interesu svih nepriviligiranih građana. Iza toga je stajala definicija naroda kao skupa osoba čiji je zajednički interes sprečavanje zloupotreba vlasti. Interes naroda identičan je općem interesu zajednice. Ali na pitanju tko čini narod, vidjela se granica pokreta i njegove doktrine.

Jeremy Bentham je prvi put razvio argumente za demokratsku reformu u “Eseju o reprezentaciji” (1788.), napisanom povodom vijesti o sazivanju Generalnih staleža u Francuskoj. Koncentrirajući se na vezu između korisnosti i prava glasa, on zaključuje da pravo glasa mora biti opće, svi moraju imati jednako pravo glasa, a glasanje mora biti tajno. Ako mora postojati vlasnički cenzus, on treba biti nizak. Iz prava glasa bi bile isključene samo tri kategorije: maloljetnici, umobolni i žene. U tri članka koje je napisao u 1790. godini (Mack, 1962., 448-466) Bentham pokazuje da je stupanj sklonosti posjednika moći da promiču dobru vladavinu, takvu koja ostvaruje najveću sreću najvećeg broja, savršeno razmjernan “ovisnosti vladajućih o cijelom narodu: onih koji obnašaju vlast o onima nad kojima se ona obnaša”. Ta se ovisnost može postići tajnim glasanjem u svakoj župi istoga dana, zabranom korteširanja, kraćim parlamentima, te posjedovanjem sposobnosti čitanja kao uvjetom za pravo glasa umjesto novčane sposobnosti (Crimmins, 1994., 261-266). U tom razdoblju, čak ni u najradikalnijim prijedlozima, nema zauzimanja za pravo glasa žena, bez obzira na to koliko one bile obrazovane. Kad se Bentham 1817. u članku “Plan parlamentarne reforme, u obliku katekizma” ponovno vrati problemu prava glasa, on će govoriti o “zbiljski univerzalnim

pravima”, ali će i tu ostaviti mogućnost isključenja žena i onih koji ne znaju čitati. Tri godine poslije Bentham je za pravo glasa svih muškaraca. On je, u načelu, bio spreman podržati opće pravo glasa, dakle i pravo glasa za žene, ali smatra da vrijeme nije zrelo za to. Problem je bio u tome što Bentham nije bio osobito oduševljen demokratskim pravom glasa. Prihvatio ga je dijelom na osnovi vlastite procjene političkih potreba vremena, a dijelom slijedeći logiku vlastitih pretpostavki. U predstavničkoj vladavini vidio je najpogodnije sredstvo postizanja identiteta interesa vladajućih i onih kojima vladaju, te je cijeli problem reducirao na osiguranje odgovornosti prvih prema drugima. Savršen predstavnički sustav razumijevao je tajno glasanje, jednogodišnji mandat zastupnika, te jednako i opće pravo glasa. Takvo je stajalište bilo radikalno, ali je ipak isključivalo polovinu odraslog stanovništva, jer opće pravo glasa nije obuhvaćalo žene.

James Mill u svojem *Ogledu o vladavini* (1820.) pokazuje da se identitet interesa vladajućih i onih kojima se vlada može postići što češćim tajnim izborima na osnovi općeg i jednakog prava glasa. Ali Mill pritom uspostavlja pravilo posredstvom kojeg je dopušteno isključenje iz prava glasa. “Svi oni pojedinci čiji su interesi neposredno uključeni u one drugih pojedinaca, mogu se odstraniti bez teškoća.” (Mill, 1976., 22). Po tom pravilu, nastavlja Mill, mogu se isključiti muškarci do navršene četrdesete godine (interesi “djece” su uključeni u “interese očeva”) i sve žene (njihovi interesi su uključeni u interese njihovih muževa). Za Milla, predstavnička vladavina je idealni oblik vladavine zato što može osigurati identitet interesa između vladara i podanika, a istovremeno smanjiti na najmanju mjeru troškove participacije koji su potrebni da bi se uživale prednosti vladavine bez “mračnih interesa”. Izbori, odnosno prijetnja izbornom sankcijom, jedini su način uspostavljanja narodne kontrole nad ponašanjem predstavnika. Šira participacija nije ni potrebna, a ni korisna, jer narod je savršeno sposoban izabrati ljude koji ga mogu zastupati, ali je posve nesposoban za svakodnevno izražavanje mišljenja o političkim pitanjima. Ali čak kad bi i bio sposoban, svakodnevna politička djelatnost mogla bi ugroziti svrhu zbog koje je vladavina uspostavljena, jer bi odvela ljude od rada i povećala troškove vladanja. Izbori su skupi, a njihovi troškovi rastu, jer moraju biti česti (godišnji). Te troškove ne treba još povećavati proširenjem prava glasa na one koji su već predstavljeni preko svojih očeva (djeca) ili muževa (žene). Svrha izbora je postizanje umjetnog identiteta interesa između vladajućih i onih kojima se vlada, pa nema teškoća i nije neko zlo ako se pravo glasa uskrati svima koji dijele prirodni identitet interesa s onima koji su uključeni u biračko tijelo. Dapače, to je savršeno racionalno.

Ali iza te racionalnosti stajala je tradicionalna ideja o “ženskoj prirodi”, koja je bila duboko utkana u liberalnu doktrinu. Žena pripada unutarnjem svijetu obitelji (supruga, majka i domaćica), dok je muškarac kao “glava obitelji” okrenut vanjskom području – priskrbivanje sredstava za održanje obitelji i obnašanje različitih socijalnih i političkih uloga. Ta patrijarhalna zamisao o ženi spojena je s klasičnim liberalnim shvaćanjem o vlasništvu kao uvjetu slobode pojedinca i izvoru njegovih prava. Pojedinač klasične liberalne doktrine je muškarac, vlasnik i glava obiteljskog domaćinstva koje obuhvaća odnose muža i žene, roditelja i djece, te gospodara i slugu. Veza između privatne sfere domaćinstva i javne sfere političkog društva jest glava domaćinstva, vlasnik koji predstavlja njegove kolektivne interese. Pravna pozicija udane žene u 19. stoljeću opisivana je kao “žena i muž su jedno, a to jedno je muž” (Cameron, 1980., 778; Macpherson, 1973., 207-223). Zato je za liberalne reformatore i moglo biti prihvatljivo

proširenje političkih prava na radnike, jer su i oni “glave” i “vlasnici” svojih ma koliko siromašnih domaćinstava, ali nije dopustivo proširenje tih prava na udane obrazovane žene iz srednje klase. Iz te tradicije govori Jeremy Bentham, James Mill, a s njima i drugi radikalni reformatori. To je tradicija s kojom raskida John Stuart Mill. Taj je raskid rezultat specifičnog procesa duhovnog razvoja, u kojemu je važnu ulogu imala njegova veza s Harriet Taylor.

2. John Stuart Mill i Harriet Taylor

Prosudbe utjecaja Harriet Taylor na Milla i njegov rad kreću se između apsolutiziranja i minimiziranja. Pritom, oni koji nisu cijenili Millove kasnije radove (npr., *O slobodi*) njezin su utjecaj na njega smatrali gotovo demonskim (Himmelfarb, 1974.), dok su oni koji su zastupali jedinstvenog Milla nastojali minimizirati udio Harriet Taylor, pa su čak njezin doprinos proglašavali mitom (Pappe, 1960.). U svojoj *Autobiografiji* Mill je svoje kasnije radove smatrao rezultatom zajedničkih razmišljanja, koje je on tek formulirao, jer, objašnjava on, “kad dvije osobe imaju posve jednake misli i razmišljanja od male je važnosti u odnosu na pitanje originalnosti koja od njih drži pero”. Ali kad analitički razlaže njezin doprinos, Mill ga smješta u dva područja: prvo, područje krajnjih svrha, ideala ljudskog života kojemu treba težiti te, drugo, područje neposredno upotrebljivoga i praktično dostižnoga. Tome bi odgovaralo i njegovo skromno pripisivanje sebi tek onoga apstraktnog i čisto znanstvenog, dok “pravi ljudski element dolazi od nje: u svemu što se tiče primjene filozofije na potrebe ljudskog društva i napretka, bio sam njezin učenik”. Ona je za njega utjelovljenje pjesničke senzibilitnosti i oštroumne imaginacije, dok sebi pripisuje znanstvenu temeljitost i analitičku dosljednost. (Mill, 1981., 195-198 i 251-258).

Do upoznavanja Harriet Taylor John Stuart Mill prošao je put od utilitarističkog vjernika do sumnje u svoju vjeru i započinjanja samostalnog puta mišljenja. U jesen 1826. doživljava nervni slom i proživljava “duhovnu krizu”, koja traje šest mjeseci. Nezadovoljan vlastitom emocionalnom prazninom i hladnim racionalizmom, okreće se drugim misaonim i životnim iskustvima. Usred toga procesa intelektualnog vrenja, koji će u *Autobiografiji* označiti početkom razdoblja svoje “duhovne revolucije”, u ljeto 1830. upoznaje Harriet Taylor.

Harriet Taylor, rođena 1808. kao Harriet Hardy, kći uglednog londonskog liječnika Thomasa Hardyja, koji je svojoj djeci priskrbio dobro obrazovanje, udala se 1826. za jedanaest godina starijeg Johna Taylora, bogatog poslovnog čovjeka iz Islingtona. Njezin suprug i ona bili su aktivni u unitarijanskoj crkvi, prijateljevali su s Williamom Foxom i pripadali krugu radikalno liberalnih intelektualaca. Kad je upoznala Milla bila je četiri godine u braku, bila je majka dvojice sinova: Herberta (3 godine starog) i Algernona (6 mjeseci), dok se njezino treće dijete, kći Helen, rodilo godinu dana kasnije, potkraj srpnja 1831. Fatalni susret se zbio kad je ona očito već bila razočarana svojim brakom, shvaćajući da njezin suprug nije nikakav romantični Shellyjevski junak, dok je ona htjela biti romantična heroína (Packe, 1954., 123-130). Ta mlada obrazovana žena liberalnih pogleda žestoko se bunila protiv viktorijanskih socijalnih konvencija koje su je stavile u podređen položaj prema njezinu mužu te isključivale iz gotovo svih aktivnosti za koje se osjećala sposobnom. Zato se i oduševila briljantnim intelektualcem

nekonvencionalnih nazora, prvim muškarcem koji ju je držao intelektualno ravnopravnom.

Oboje iz radikalno liberalnog miljea, već su prilikom prvog susreta otkrili intelektualnu privlačnost. Iako nema mnogo podataka iz razdoblja nakon njihova upoznavanja, vjerojatno su brzo postali bliski, što se može zaključiti iz jedne Millove bilješke s početka kolovoza 1832. po kojoj je, kad se vratio s duljeg putovanja, našao Harrietino pismo u kojemu mu priopćuje da se više ne smiju sretati (Hayek, 1951., 38). Te su godine Harriet i Mill započeli suradnju u Foxovom *Monthly Repository*. Ona je pisala pjesme, recenzije i eseje, a on je surađivao kao književni kritičar, pisao je ponajviše o poeziji očito pod njezinim utjecajem, jer je prethodno u krugu prijatelja slovio kao nepoetičan tip (Hayek, 1951., 40-42). Od svih tih spisa pažnju privlači jedan njezin mali esej u kojem objašnjava da je glavna prepreka društvenom poboljšanju u netoleranciji prema pojedincu i njegovoj posebnosti. Korijen netolerancije je duh konformizma, koji nastoji uništiti individualni karakter i pojedinca podrediti konvencijama. Običaji i društveno mnijenje kao “fantomska moć” nad pojedincima, kao “povezanost mnoštva slabih protiv nekolicine jakih”, gušeći individualnost i duhovnu neovisnost, djeluje protiv interesa većine, jer društvo čine pojedinci. Nasuprot fantomskoj moći običaja u društvu, treba uspostaviti svijest o “privilegiranosti pojedinca i njegova posve nesvodivog iskustva” (Hayek, 1951., 275-279).

Od proljeća 1833. Mill je provodio veći dio slobodnog vremena u kući Taylorovih. U rujnu 1833. John Taylor se suglasio s pokusnim odvajanjem od Harriet na šest mjeseci, a nakon toga je između njih dvoje napravljen neobičan kompromis po kome su ostali u braku, ali je ona uz mužev pristanak s kćerkom živjela u kući izvan grada, najprije u Kingstonu na Temzi, a od 1839. u Waltonu na Temzi. Mill ju je posjećivao preko vikenda, povremeno su putovali zajedno, a znao ju je posjećivati kad je posve rijetko dolazila u grad, u kući njezina muža Johna Taylora. Ljubavna veza između Harriet i Milla skandalizirat će njihove suvremenike i posve će poremetiti Johnove odnose s ocem i cijelom obitelji, ali i s mnogim prijateljima. Sredinom tridesetih ta veza postat će predmetom tračeva i ogovaranja. Već u proljeće 1834. o Millovoj se ljubavnoj vezi slobodno pričalo među njegovim prijateljima. Tako je Thomas Carlyle pisao svome bratu u Italiji o “Johnovu beznadnome zaljublivanju u neku mladu filozofsku ljepoticu” (Hayek, 1951., 80). U prvo vrijeme Mill je upoznao Harriet sa svojim prijateljima, često su bili u domu Carlyleovih, ali sredinom 1840-ih njih dvoje su se povukli iz društva.

U *Autobiografiji* Mill tvrdi da je Harrietin učinak na njegov duhovni razvoj bio postupan, a stvarna suradnja započela je nakon 1843. i objavljivanja njegove *Logike*, kad počinje razdoblje “moga stalnog duhovnog napretka”. Tada on razmišlja da na neki način istakne njezinu ulogu. Kako su *Načela političke ekonomije* bila, piše Mill u *Autobiografiji*, “prva moja knjiga u kojoj je njezin udio bio vidljiv”, namjeravao je u prvo izdanje te knjige 1848. uključiti pojedinosti o Harrietinoj ulozi u njezinu stvaranju, ali kad je John Taylor čuo za to, on je prigovorio i spominjanje njegove žene je uklonjeno. Inače, Harrietini odnosi s mužem bili su prijateljski i puni poštovanja. Kad je John Taylor teško obolio, Harriet je bila njegova stalna njegovateljica. Umro je u srpnju 1849. i oporukom joj je ostavio svu svoju imovinu na doživotno uživanje. Tek dvije godine nakon njegove smrti, u travnju 1851., Harriet se udala za Milla, postala je

gospođa Mill. Te su dvije godine protekle na njezino inzistiranje, jer je još bila ispunjena strahom od ogovaranja i skandala. Par je živio posve povučeno u Blackheathu. Zbog braka s Harriet Mill je ušao u sukob, a potom i potpuno prekinuo odnose s majkom i sestrama (Hayek, 1951., 168-181).

U to je vrijeme Mill objavio tek nekoliko radova. Više je bio zaokupljen planovima i nacrtima zajedničkih radova, karijerom u Istočnoindijskoj kompaniji i svojim i njezinim zdravljem. Nekoliko mjeseci nakon vjenčanja u časopisu *Westminster Review* objavljen je pod njegovim imenom prvenstveno njezin esej “Žensko pravo glasa”, a Mill je svoj udio u njemu prikazao kao “jedva nešto veći od udjela urednika i pisara”. U njemu se ona (i on) zauzima za ukidanje restriktivnih zakona o braku i razvodu, za jednakost obrazovnih mogućnosti i otvaranje svih zanimanja podjednako ženama kao i muškarcima. Harriet je smatrala da žena mora zarađivati za život, jer tada ne bi bila ovisna o mužu kojeg ne voli. Kad bi živjela od vlastitog rada bila bi mnogo razboritija u braku i rađanju djece. Žena bi se time “izdignula s pozicije sluge na poziciju partnera” (Rossi, 1970., 86 i 102-104). Može se pokazati kontinuitet između njezina eseja i njegove knjige *Podređenost žena*, ali moguće je vidjeti i stanovite razlike između nje i njega, jer dok je ona ekonomsku neovisnost i slobodni izbor zanimanja smatrala presudnim za ženu, on u *Podređenosti žena* nije bio tako jednoznačan. To samo pokazuje da je riječ o dvoje autora, koji se ne mogu nekritički izjednačavati (Eisenstein, 1993.). Kao što se Harrietin utjecaj na Millove radove ne smije zanemariti isticanjem samo njegova doprinosa, ne može se niti proširivati na suautorstvo nekih Millovih kasnijih spisa. To se ponajprije odnosi na *Načela političke ekonomije* i esej *O slobodi*. Naime, u srpnju 1852. Mill objavljuje treće izdanje *Načela političke ekonomije*, u koje je prvi put uključeno slavno poglavlje “O vjerojatoj budućnosti radničkih klasa”. Nije sporno da je to poglavlje Mill napisao na Harrietino inzistiranje kao rezultat zajedničkog promišljanja socijalizma, te da je ona prije njega proučavala Owenove i neke druge socijalističke spise. Na temelju toga moguće je utvrđivati razmjere njezina utjecaja ili čak udjela u njegovom radu, ali ne i suautorstvo.

Pitanje eseja *O slobodi* znatno je složenije. Taj je spis objavljen u veljači 1859., tri mjeseca nakon Harrietine iznenadne smrti u Avignonu u studenom 1858. Nešto ranije, u kolovozu 1858., nakon što je Istočnoindijska kompanija, u kojoj je proveo 35 godina službe i bio šef njezina najvažnijeg odjela, raspuštena i Parlament preuzeo izravnu upravu nad Indijom, Mill je odbio ponudeno mjesto u novoj indijskoj vladi i povukao se s velikom mirovinom od tisuću i po funti godišnje. Oslobođen materijalnih briga, mogao se posve posvetiti Harriet i svojem radu, a to znači ostvarivanju planova o njihovim zajedničkim radovima. Jedan od tih planiranih spisa, zamišljen još 1854. za vrijeme Millova putovanja po Italiji, bila je slavna rasprava o slobodi. Iako nema dokaza o njezinu izravnom udjelu u tome spisu, Harrietin se utjecaj može ispitati na tri načina. Prvo, Millovi izričiti iskazi govore da je upravo taj spis trebao biti vrhunac njihove suradnje, ali ga je on morao dovršiti bez njezine pomoći. Spis je posvećen sjećanju na “prijateljicu i suprugu”, koja je bila “inspirator, a djelomice i autor, svega što je najbolje u mojim djelima”, te “i ovo djelo podjednako pripada njoj i meni, ali upravo je ono imalo u vrlo nedovoljnoj mjeri neprocjenjivu prednost njene revizije” (Mill, 1988., 111). U *Autobiografiji* je dodao da će ga taj spis nadživjeti dulje od svih njegovih radova zato što ga je spoj njegova i njezina duha učinio filozofskom knjigom o jednoj istini. Drugo, može se dokazivati bliskost Harrietina razmatranja društvenog pritiska nad

pojedincem i naglašavanja važnosti individualnosti iz njezina ranog eseja i njegove obrane individualnosti u eseju *O slobodi*. Napokon, treće, njezin se utjecaj može otkriti u osnovnom tonu spisa, u dojmu koji on ostavlja, u onome što je Mill smatrao Harrietinim jakim stranama: optimističko razlaganje krajnjih ciljeva ljudskog života i sklonost postavljanju i rješavanju praktičnih pitanja. Snaga spisa *O slobodi* leži u spoju detaljnih analiza različitih oblika socijalnog ugnjetavanja pojedinca i utopijske vjere u snagu individualnosti. Dakle, iako je spis *O slobodi* nedvojbeno Millovo djelo, može se pokazati da je njezin utjecaj u njemu iznimno važan.

Utjecaj Harriet Taylor očit je i u drugim Millovim radovima i djelovanju nakon njezine smrti. Iste 1859. godine Mill objavljuje i pamflet *Razmišljanja o parlamentarnoj reformi*, u kojem napušta ideju tajnog glasovanja u korist javnog. Promjena se drži rezultatom utjecaja Harrietinih razmišljanja (Packe, 1954., 370 i 415), jer on je prethodno zastupao tajnost glasovanja kao zaštitu od neopravdanog pritiska na birače, a ona se plašila da bi birači pod okriljem tajnosti glasali prema svojim sebičnim interesima na štetu općeg interesa. Tri godine nakon Harrietine smrti, 1861., na poticaj njezine kćerke Helen Taylor, koja je vodila Millovo kućanstvo i pomagala mu u radu, a inače je bila jedna od osnivačica britanskog ženskog pokreta, Mill piše Harrietin i svoj planirani zajednički rad *Podređenost žena*, koji će objaviti osam godina kasnije. Prilikom rasprave o Zakonu o reformi zauzeo se da se u zakonskom tekstu riječ *man* (čovjek, muškarac) zamijeni riječju *person* (osoba), koji je razumijevao pravo glasa za žene pod istim uvjetima kao i za muškarce. Početak toga njegova govora o nužnosti uvođenja prava glasa za žene 29. svibnja 1867. pratile su bučne šale zastupnika, čime se očito htjelo pokazati apsurdnost njegove teme, ali ubrzo je žamor prestao i uslijedilo je pažljivo slušanje. Millov prijedlog nije bio prihvaćen: za njega se izjasnilo 73 zastupnika, dok je 196 članova Parlamenta glasovalo protiv njega. Ali bio je to veliki uspjeh. Prvi put u modernoj povijesti u jednom nacionalnom parlamentu postavilo se pitanje prava glasa žena. Mjesec dana kasnije, zajedno s Helen Taylor, sudjeluje u osnivanju prvog društva za prava žena, koje će se ubrzo razviti u Nacionalni savez društava za prava žena. Dvije godine kasnije 1869. objavljuje spis *Podređenost žena*, jedinu njegovu knjigu koja će izdavaču donijeti gubitke, a njemu nesklonost javnosti (Annas, 1977., 179). Taj se spis i danas ponekad prešućuje. Tako se u obimnoj Coplestoneovoj *Povijesti filozofije* mogu naći brojni podatci o Millu i njegovu djelu, ali se *Podređenost žena* čak i ne spominje.

3. Mill i prava žena

U svojim ranijim radovima Mill nije bio osobito zaokupljen problemom prava žena. Ali, kad je o tome ipak raspravljao, zauzimao se, za razliku od svojega oca, za potpunu jednakost žena: tvrdio je da “ne postoji nikakva osnova za isključenje žena, ništa više od muškaraca, iz prava glasa”, da se “ne može zamisliti veća zloupotreba socijalnih uređenja od tog redovitog odgajanja cijele polovice ljudskog roda za položaj sustavne ovisnosti i prisilne inferiornosti”, te da “u američkoj demokraciji aristokracija kože i aristokracija spola čvrsto drži svoje privilegije” (Mill, 1977., 55-56). U kasnijem razdoblju Mill se sustavnije bavi ovim pitanjem. Tako u poznatom odjeljku *Razmatranja o predstavničkoj vladavini* (1861.) on zahtijeva pravo glasa za žene pod istim uvjetima

kao i za muškarce, jer je ono potrebno radi zaštite od zloupotrebe “kućnog autoriteta”, ali i kao sredstvo poticaja moralnog i intelektualnog razvoja žena. U spisu *Podređenost žena*, Mill analizira problem nejednakosti žena u širem kontekstu, te je za njega nejednakost u pravu glasa samo jedan aspekt podređenosti žena u obitelji, društvu i politici. Međutim, značaj spisa *Podređenost žena* nije samo u obuhvaćenosti tematike i sustavnosti analize jednoga pitanja. Taj spis znači primjenu istih onih načela koje je Mill uspostavio u radovima koji su napisani nešto prije (*O slobodi*) ili u isto vrijeme (*Utilitarizam*) kad i taj spis. On raskida s tradicionalnom predrasudom o ženi, koja je dotad bila neupitno prihvaćena u liberalnoj doktrini. Stajalištem da je ostvarenje liberalnih ideala individualnosti i slobode nemoguće dok god postoji nejednakost među spolovima, Mill je načinio bitan otklon od klasičnog liberalizma. Vratio je liberalizmu kritički pristup društvenim problemima, približio ga podvlaštenim socijalnim grupama, te je sam “premostio jaz između starog i novog liberalizma” (Hobhouse, 1964., 58).

Podređenost žena nije samo naopaka, već je, piše on na početku spisa, “jedna od najvećih prepreka ljudskome napretku”. Dovodeći u izravni odnos podređenost žena i ljudski napredak, Mill problematiku prava žena povezuje sa središnjom osi svoje političke teorije – zamisli o pojedincu kao biću napretka, idejom slobode kao samorazvoja, te koncepcijom pravednosti kao najvišeg socijalnog dobra. Podređenost jednog spola drugome “jedini je preostatak staroga svijeta mišljenja i djelovanja koji je razoren na svakom drugom području, ali se očuvao u toj jednoj stvari od najuniverzalnijeg interesa” (Mill, 2000., 30-31). Ta podređenost ništi sam princip modernog društva, samu ideju modernog života, jer se “moderna bića više ne rađaju za mjesto koje će u životu zauzeti”, već ona “imaju slobodu razviti svoje sposobnosti i iskoristiti povoljne mogućnosti da postanu ono što im se čini najpoželjnije” (Mill, 2000., 27). Položaj žene potpuna je iznimka od načela individualne slobode, jednakosti i pravednosti. Ona proturiječi svijetu u kojem su povlastice vezane za zasluge, a ne za silu.

Millov ideal je društvo slobodnih pojedinaca, u kojem svatko teži i ima priliku razvijati svoje moralne i intelektualne sposobnosti. Pojedinčeva je sloboda ponajprije mogućnost nesputanog razvoja individualnosti, ostvarivanja svih onih potencijala koje je on ili ona sposobna doseći. Samo zahvaljujući slobodnom izboru i djelovanju, potvrđujući ono što njegov um i karakter čine njegovim vlastitim, osobitim, pojedinac može razviti vlastite sposobnosti i učiniti svoj život raznovrsnim i ispunjenim, što intelektualno i moralno uzdiže pojedinca i izravno koristi društvu (Mill, 1988., 152-157). Mill napušta tradicionalno liberalno vezivanje slobode za vlasništvo, on povezuje slobodu sa samorazvojem, s mogućnostima razvoja onih sposobnosti koje posjeduje pojedinac, čime je naglašena važnost jednakosti. Rastuća jednakost u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj sferi vodi razaranju osjećaja strahopoštovanja za puki društveni položaj i povećanju mogućnosti autonomije pojedinaca. Nejednakost uvijek štetno utječe na one koji trpe njezine posljedice – demoralizaciju i podređenost. Ali ona loše utječe i na one koji su povlašteni. Gdje postoje velike nejednakosti, oni koji dominiraju teško da će uzeti u obzir interes onih ispod sebe, a dat će primat interesima onih s kojima se identificiraju. Zato je rezultat nejednakosti u tome da je osjećaj društvene obveze “bijedno nejednak” (Berger, 1984., 160-163).

Nejednakost spolova time se smješta u širi kontekst. Ona nije tek problem podređenosti dijela ljudskog roda, nego ugrožavanje temeljnog načela modernog društva. Mill

drži da postojeći odnosi spolova nište princip pravde i slobode, jer je subordinacija jednog spola drugom “po sebi pogrešna”. Polovina ljudskog roda, bez obzira na svoje sposobnosti i zalaganje, samom činjenicom svoga rođenja isključena je iz svih boljih poslova i važnijih društvenih dužnosti. Time se čini šteta i pojedincima i društvu. Onemogućava se razvoj pojedinca, društvo se lišava polovine ukupnog talenta koji posjeduje, a istodobno se i pojedinac i društvo ostavljaju na pogrešnom moralnom temelju koji ih vodi u krivom smjeru. Zasnivanje važnosti osobe na pukoj činjenici rođenja, a ne na sposobnosti i zalaganju, negativno utječe na moralni razvoj ljudskog roda. Pomislite, kaže Mill, što to znači za nekog dječaka koji odrasta u uvjerenju da je bez ikakva vlastitog napora, “samom činjenicom da se rodio kao muškarac, nadmoćan čitavoj polovini ljudskog roda” (Mill, 2000., 90). Kako to utječe na njegov moralni razvoj, kakav tip karaktera to može proizvesti? Podređenost žena dovela je do podcjenjivanja važnosti žena i precjenjivanja važnosti muškaraca. Rezultat je iskrivljeno mišljenje o sposobnostima i muškaraca i žena. Sposobnosti muškaraca se precjenjuju, a sposobnosti žena svuda podcjenjuju. Nejednakost spolova negativno utječe i na razvoj karaktera obaju spolova. Žene postaju pretjerano samozatajne i požrtvovne, a muškarci samozaljubljeni, sebični i bahati.

Jedna je od osnovnih tema *Podređenosti žena* pobijanje teorije o prirodnoj podređenosti žene, o ženskoj prirodi koja se izražava u postojećim odnosima muškarca i žene u obitelji i društvu. Ljudska priroda nije zadanost, ovisi o socijalnim prilikama i o tome što ljudi sami čine sa sobom. Mi ne znamo kakva je ženska priroda, mi nemamo jasnu zamisao za što su žene sposobne. Znanje što ga muškarci imaju o ženama “kakve su bile i kakve jesu, bez uzimanja u obzir kakve bi mogle biti, bijedno je nepotpuno i površno” i takvo će ostati sve dok žene ne kažu sve što imaju reći (Mill, 2000., 35). Nemamo svjedočanstvo o njihovom ponašanju u bilo kojim drugim uvjetima osim uvjeta sličnih ropstvu, jer “ono što se danas nazivlje ženskom prirodom posve je umjetna stvar – rezultat potiskivanja na nekim područjima i neprirodnog poticanja na drugima” (Mill, 2000., 32). Žene su uvijek do sada bile držane u neprirodnom stanju, koje je izopačavalo njihov karakter, ograničavalo njihova gledanja i interese, te dovodilo do intelektualne zaostalosti i moralne degeneracije, primjerice kroz “pretjeranu samozatajnost koja je trenutno umjetni ideal ženskog karaktera” (Mill, 2000., 52). Tek se u uvjetima slobode može pokazati njihova prava priroda.

Mill je osporavao shvaćanje ženske prirode zasnovano isključivo na njezinoj kućnoj ulozi, na osjećajnim odnosima i privrženosti domu i obiteljskom životu. Takva je zamisao proizvod ograničenja koja su ženama silom nametnuta od davnih vremena. Odnos između muškarca i žene bio je utemeljen na sili pa iako su neke njegove najgore crte ublažene, pravo jačega još je zajamčeno zakonom zemlje. Primitivno stanje ropstva još se održava, a misao da su muškarci prirodni gospodari žena ostala je neupitnom. Mill-ovo objašnjenje razloga održavanja sustava dominacije muškaraca nad ženama temelji se na njegovom shvaćanju ljubavi za moć kao najopakije strasti ljudske prirode, te na uočavanju specifičnoga karaktera moći koju muškarci imaju nad ženama. Ljubav za moći suprotna je ljubavi za slobodom, i tamo gdje ima najmanje slobode, “strast za moći jest najžešća i najneobuzdanija” (Mill, 2000., 106). Ali moć muškaraca nad ženama razlikuje se od svih dosadašnjih dominacija. Prvo, moć u ovom slučaju nije tek apstraktno poželjna ili važna tek vođama, zadovoljstva koja iz njezina posjedovanja proizlaze “protežu se na cijeli muški rod”, ona “se tiču osobe i doma svake muške glave

obitelji i svakog muškarca koji to treba postati. Tu i težak i plemić imaju ili se spremaju imati svoj udio moći”. Štoviše, što je neka osoba nepogodnija da joj se preda moć nad drugim, to će ona više uživati u toj moći i nastojati je koristiti do krajnjih granica koje zakon i običaji dopuštaju. Drugo, u ovom je slučaju žudnja za moći najjača: “svatko, naime, kome je stalo do moći, najviše želi moć nad onima koji su mu najbliži, s kojima provodi život, s kojima ima najviše zajedničkog te kod kojih će svaka neovisnost o njegovom autoritetu vjerojatno najčešće ometati njegove osobne sklonosti.” Napokon, u ovom slučaju posjednici moći imaju mnogo veće pogodnosti da spriječe ustanak protiv sebe, jer svaki od podanika “živi pred očima” i “pod rukama gospodara”, u većoj bliskosti s njim nego s drugim podanicima, nemoćan da se udruži sa supatnicima. Zato Mill i zaključuje: “ako uopće postoji sustav privilegija i nametnute podređenosti koji počiva na čvrstom jarmu, onda je to ovaj”, te će on “trajati duže od drugih oblika neopravdanog autoriteta”. (Mill, 2000., 22-23 i 56).

Spis *Podređenost žena* pruža detaljan opis zakonskog ropstva u koje žene ulaze nakon udaje. “Brak je jedino ropstvo koje zakon priznaje.” (Mill, 2000., 90). Ulaskom u brak žena gubi svako zakonsko pravo nad svojim vlasništvom i nema nikakva sredstva zaštite protiv nesmotrenosti ili čak zle volje svojega supruga, a čak su i djeca po zakonu njegova djeca. Muž može legalno prisvojiti imovinu koju je žena donijela u brak ili naslijedila tijekom braka, a može joj uzeti zaradu ako je zaposlena. Prava žene na zaštitu od fizičkog maltretiranja njezina muža su malena. Zakon ne pruža zaštitu napadnutoj ženi, koja je prisiljena živjeti pod istim krovom sa svojim napadačem. Ona nema pravo čak ni da promijeni svoga zlog gospodara, jer je razvod gotovo nemoguć. Muškarci stječu naviku sitnog despotizma, te se njihov karakter brutalizira. Žena stječe naviku pretvaranja i poniznosti, te njezin karakter time slabi.

Mill je napadao popularnu koncepciju o inferiornosti žena i pravne prepreke njihovom otvorenom natjecanju s muškarcima za profesionalne karijere ili zanimanja. U *Podređenosti žena* on uspoređuje diskriminaciju žena na temelju prirodne razlike između spolova s feudalnim ograničenjima u ime prirodnog reda, te zahtijeva da se žene podvrgnu istom kriteriju i imaju prava na istoj osnovi kao i muškarci. Ne smiju postojati kriteriji na osnovi spola, koji stvaraju umjetne barijere pristupu žena obrazovanju i svim pozivima i poslovima na temelju navodnih prirodnih razlika. Samo dopuštanjem ženama da se slobodno natječu s muškarcima u svim ljudskim djelatnostima može društvo znati kakve (ako ikakve) prirodne razlike u sposobnosti postoje između spolova. Osim toga, Mill vjeruje da bi slobodni pristup žena svim pozivima i poslovima doveo do “udvostručenja umnih sposobnosti koje su na raspolaganju za višu službu čovječanstvu” (Mill, 2000., 92). Ovi argumenti podsjećaju na tradicionalni liberalni napad na restrikcije koje je feudalno društvo uspostavilo nad djelovanjem tržišta rada. Ono što je liberalizam nekada tražio za muškarce – potpunu jednakost pred zakonom i ravnopravnost u natjecanju na tržištu rada – Mill sada traži za žene. Njegovo zahtijevanje jednakog pristupa žena obrazovanju, svim pozivima i poslovima, te pravu glasa, može se stoga smatrati proširenjem tradicionalnih liberalnih prava na žene. No, to je tek jedna strana njegove argumentacije. Millovo stajalište slijedi iz njegova shvaćanja slobode kao razvoja individualnosti i isticanja odgojnih učinaka socijalnih i političkih institucija na razvoj pojedinca. On je tvrdio da bi već samo napuštanje ideje o povlaštenim muškim poslovima imalo velik moralni učinak. Žena bi postala “svjesna vlastitog ljudskog bića koje je poput svakog drugog, koje ima pravo izabrati čime se hoće baviti”.

ti”, koje može imati “onaj dio utjecaja na sve ljudske poslove koji pripada individualnom mišljenju”, što bi sve “dovelo do neizmjernog razvijanja ženskih sposobnosti kao i do širenja dometa njihovih moralnih osjećaja” (Mill, 2000, 94).

Mill je ipak davao prednost posvećivanju žene obitelji. Očekivao je da će većina žena birati zanimanje tako da će “vjerojatno davati prednost onom jedinom poslu u kojemu se nitko ne može natjecati s njima” (Mill, 2000., 62). Millov ideal je ženamajka posvećena obitelji, a ekonomski podržana suprugovom zaradom. On tvrdi da je “sposobnost zarađivanja bitna za dostojanstvo žene ako nema neovisni imetak”, ali korištenje te sposobnosti može biti štetno za zdravlje njezine djece i dobrobit njezina domaćinstva. Žene trebaju imati naobrazbu neophodnu za zarađivanje za život i ne smiju im biti zapriječeni nikakvi poslovi i profesije. Ali, bilo bi idealno kad udana žena ne bi trebala koristiti tu mogućnost. Prema Millu, “u inače pravednom stanju stvari nije poželjno da žena svojim radom doprinosi dohotku obitelji”. To pravedno stanje razumijeva priznanje da je doprinos žene u obitelji jednak doprinosu muškarca u stjecanju sredstava za ekonomsko održanje obitelji. “Kada žena dodatno uz fizičke muke rađanja djece te isključive odgovornosti za njihovu njegu i odgoj u ranim godinama, preuzme još pažljivo i gospodarno korištenje muževe zarade za opću dobrobit obitelji, onda ne obavlja samo odgovarajući nego i veći dio tjelesnih i mentalnih poslova potrebnih za opstoj obitelji.” (Mill, 2000., 58).

Millov spis o podređenosti žena impresivan je i po dosljednoj liberalnoj argumentaciji u kritici stanja i po prijedlozima rješenja i obrazloženju njihovih učinaka. On zahtijeva dovršenje građanske emancipacije zasnovane na liberalnim načelima slobode, jednakosti i pravednosti: potpunu jednakost spolova, jednakost u pravu vlasništva, bračnim odnosima, obrazovnim mogućnostima, dostupnosti službi i sl. Princip podređenosti treba zamijeniti “principom savršene jednakosti”. Moralni preporod čovječanstva tek će tada stvarno početi kad se temeljni društveni odnosi uspostave pod vladavinom jednakih prava te kada ljudi nauče “kako njegovati najbliže veze s nekim tko im je jednak po pravima i kultiviranosti” (Mill, 2000., 104). U takvim društvenim odnosima i muškarci i žene će ostvarivati svoj najbolji karakter: žene će postati mnogo samosvjesnije, a muškarci nesebičniji i manje skloni pretpostavljati da njihova volja ne treba racionalno opravdanje (Mill, 2000., 53).

Princip “savršene jednakosti” dosljedno primijenjen može, tvrdi Mill, dovesti do revolucije u bračnim i obiteljskim odnosima. Idealni brak je brak između “dviju osoba njegovanih sposobnosti, istovjetnih stavova i ciljeva, i među kojima postoji jednakost najbolje vrste, približno ista moć i energija” (Mill, 2000., 103). Brak između posve različitih partnera rijetko donosi zadovoljstvo ijednoj strani, ali između jednakih posve je nešto drugo. Kad su ljudi posve različiti, ne može biti istinske usklađenosti interesa. Može doći tek do snošljivosti prema ukusu i sklonostima drugoga, ali zar je snošljivost ono zbog čega se priželjkuje brak? No kada dvije osobe imaju iste životne ciljeve te se u vezi s njima poštuju i pomažu, mogu postojati i manje razlike u ukusu, a da one ne smetaju njihovom braku da se pretvori u čvrsto i trajno prijateljstvo zbog čega će se truditi da jedno drugome budu ugodni tijekom čitavog života. Kada usto “svatko od to dvoje jest netko, kad su privrženi jedno drugome i ne previše različiti, stalno dijeljenje istih stvari, potpomognuto simpatijom, donosi na vidjelo skrivene sposobnosti i jednoga i drugoga da se zanimaju za stvari koje su u početku zanimale samo onoga drugog, pa

dolazi do postupnog asimiliranja ukusa i karaktera, što neprimjetno što istinskim obogaćivanjem dviju priroda od kojih svaka dodaje svojoj još i ukus i sposobnosti onoga drugog” (Mill, 2000., 102). Brak i obitelj su institucije napretka, institucije poticanja razvoja individualnosti, poboljšavanja individualnog karaktera i sposobnosti pojedinaca.

Dobro uređena obitelj za Milla ima širu društvenu funkciju. Ona je zbiljska “škola slobode”. Reforma obitelji stoga ima prednost u odnosu prema drugima (društvenim i političkim) reformama, jer je obitelj temeljnija za život pojedinca. “Korištenje građanskih prava u slobodnim je zemljama djelomično uvježbavanje ravnopravnosti; no to zauzima tek mali dio modernog života te ne ulazi u dnevne navike ili moralne osjećaje. Pravедno sazdana obitelj bila bi zbiljska škola vrlina slobode.” (Mill, 2000., 55). Obitelj je sfera u kojoj se moralni osjećaji najprije oblikuju. Jednakost muškarca i žene u obitelji može preobraziti svakodnevicu ljudskog roda u školu moralne kultivacije, koja ne utječe samo na odrasle nego i na djecu. “Dijete bi prvi put tijekom čovjekova opstanka na zemlji bilo upućeno u ispravnom pravcu te kao odrasla osoba vjerojatno ne bi od njega odstupila.” No, jednakost spolova se ne može zaustaviti na obitelji. Uključivanje žena u sve sfere društva djelovat će na poboljšanje njihova karaktera i aktiviranje njihovih sposobnosti, a društvu će donijeti znatnu količinu individualne nadarenosti za obavljanje ljudskih poslova. Gdje je danas “jedna osoba kvalificirana da pomogne čovječanstvu i nosi opći napredak, kao javni učitelj ili upravitelj nekom od javnih ili društvenih grana, postat će moguće da ih bude dvoje” (Mill, 2000., 92).

Idealno društvo je društvo slobodnih i ravnopravnih osoba. “Istinska vrлина ljudskih bića je sposobnost da žive zajedno kao ravnopravna; ne tražeći za sebe ništa što ne bi slobodno dopustila svakom drugom; smatrajući zapovijedanje bilo koje vrste nužnim zlom i u svakom slučaju privremenim; te dajući u svakom pogledu prednost društvu onih s kojima mogu izmjenjivati vođenje i sljedbeništvo.” (Mill, 2000., 55). U odnosima između jednakih, nitko nema moći da nametne svoju volju, svatko je stoga prisiljen da uzima u obzir interese i dobrobit drugoga. Ta nužnost uzimanja u obzir interesa drugih vodi, prema Millu, usavršavanju etičkih standarda, te je snažna osnova daljnim poboljšanjima u socijalnim ustanovama i političkoj organizaciji.

4. Millove poteškoće i protuslovlja

Sto trideset i jedna godina je prošla od objavljivanja Millova spisa. Ideje i argumenti koje on sadrži još su predmet rasprave. Pojedini elementi njegove teorije prava žena izloženi su snažnom osporavanju. Neki drže da Millov hladni racionalizam, te izvjesna suzdržanost prema pitanjima spolnosti, čak shvaćanje spolnih odnosa kao nečega što su muškarci nametnuli ženama kao kaznu, čine argumente *Podređenosti žena* pomalo nepriličnima u današnjim raspravama o jednakosti spolova (Ryan, 1974., 154). Takva zapažanja nisu bez temelja, ali ona ne umanjuju značenje Millovih argumenata, niti pokazuju njihovu nepriličnost. Uostalom, suvremene feminističke studije obilato koriste njegove argumente iz *Podređenosti žena* (Ivoš, 1994/95., 95). Millu se prigovara i to da njegovo “jednostavno pravilo” za otklanjanje muževljeva prisvajanja ženine imovine, koje kaže da “sve što bi bilo u ženinom ili muževljevom posjedu da nisu oženjeni, mora biti pod njihovom isključivom upravom za vrijeme braka” (Mill, 2000., 57), ima

ograničeni domašaj, jer ne obuhvaća nejednakosti koje nastaju za vrijeme braka zbog isključenosti žene iz povećanja imovine njezina muža (Cameron, 1980., 776-777). Taj prigovor proizlazi iz nerazumijevanja Millove intencije, jer se on na istom mjestu zauzima za stvarnu “zajednicu dobara”, ali ne takvu koja je “utemeljena na doktrini da je ono što je moje i tvoje, ali tvoje nije ujedno i moje” (Mill, 2000., 57). Tome je u prilog Millovo izjednačavanje doprinosa žene-majke u obitelji s doprinosom njezina supruga ekonomskom održanju obitelji, koje se može povezati s modernom feminističkom parolom “platite kućni rad”.

U zanimljivom istraživanju Millova spisa Julia Annas otkriva drukčije probleme. Autorica tvrdi da Mill nije uočavao opseg socijalnog restrukturiranja koji bi bio potreban za stvarno oslobođenje žene, jer bi zbog svojega individualističkog pristupa vjerojatno bio nesklon državnim programima pomoći ženama, kvotama za zapošljavanje žena, reviziji poslovnih knjiga i sličnim mjerama (Annas, 1977., 192). Takva tvrdnja nije uvjerljiva kad se razmotri cjelina Millova djela, osobito njegovo shvaćanje načela slobode i doktrine neuplitanja (Ravlić, 1999., 748-751), gdje se pokazuje da je taj uvjereni branitelj slobode pojedinca načinio otklon od tradicionalnog *laissez faire* liberalizma, zauzimajući se u mnogim slučajevima za upletanje države u dotad priznatu slobodu pojedinca (tvorničko i zdravstveno zakonodavstvo, opće obrazovanje djece, kontrola rađanja i sl.). Uvjerljiva je pak autoričina zamjedba da Millova koncepcija ženske prirode nije konzistentna: s jedne strane, Mill tvrdi da mi ne možemo znati prirodu žene, jer su žene uvijek bile u stanju podređenosti; s druge strane, on daje argumente temeljene na određenim pretpostavkama o ženskoj prirodi, kao što su primjerice da će mnoge žene izabrati ulogu žene i majke, a neće težiti obrazovanju zbog karijere. Zato neki autori i drže da je izvor Millovih poteškoća i osnovni problem njegove argumentacije u tome što on dospijeva do političke emancipacije žene, ali zadržavajući je u okviru njezine tradicionalne uloge u obitelji. Naime, Mill tvrdi da bi većina žena, kad bi se stvari promijenile u duhu koji je predviđao, ispravno izabrale kao svoj poziv udaju, odgoj djece i vođenje kućanstva. Time ostaje u okviru zamisli o tradicionalnoj podjeli rada u obitelji. Prema takvim tumačenjima postoji proturječje između Millovih argumenata o pravu žena da slobodno biraju svoj životni poziv i njegovih argumenata u prilog pozicije žene-majke kao poželjnoga zanimanja za žene. Patricia Hughes drži da zamisao o ženi-majci, kao tradicionalna koncepcija koja pretpostavlja prirodnu podjelu rada između spolova, nije sukladna s radikalnijim dijelom njegove teorije o jednakosti žena (Hughes, 1979., 523-542). Koliko god izgleda uvjerljivo, ova kritika nailazi na osporavanje.

Ima autora koji upravo Millovo shvaćanje obitelji i uloge žene-majke smatraju najinteresantnijim dijelom njegove teorije i bitnim odmakom od klasične liberalne doktrine (Cameron, 1980., 777-782). To se stajalište obrazlaže njegovim raskidanjem veze između individualne slobode i privatnog vlasništva te shvaćanjem slobode kao razvoja individualnosti, a pojedinca kao bića napretka. Iz toga je po Barbari Cameron proizišlo Millovo naglašavanje odgojne funkcije socijalnih i političkih institucija. Obitelj je odgojna institucija, njezina osnovna funkcija je odgoj, a žena je odgojiteljica. U Millovoj teoriji prava žena, reformirana obitelj bi trebala igrati ulogu u političkoj socijalizaciji djece sličnu ulozi koju predstavničke institucije imaju u odgoju radnika. Autorica se poziva na Millova razmišljanja o odgojnim učincima političke rasprave na izdizanje radnika iz zatvorenosti u dnevnu rutinu. Mill doista vidi izolaciju obitelji od javnog ži-

vota ozbiljnom preprekom napretku, a ona se može ukloniti davanjem ženi ključne uloge u političkoj socijalizaciji djece. Takva je uloga moguća samo ako se žena trajno izvuče iz ekonomske sfere kako bi se posvetila obitelji, što pretpostavlja visok stupanj privredne razvijenosti, koji omogućuje podupiranje takve uloge za većinu žena, te priznavanje jednake važnosti uloge žene-majke u socijalizaciji djece s ekonomskom ulogom njezina muža.

Millovo je stajalište blisko takvim razmišljanjima. Doprinos žene-majke u odgoju djece i održanju kućanstva za njega je jednak muževljevom doprinosu ekonomskom održanju obitelji. Ali u stvarnosti, ekonomska ovisnost žene o mužu izvor je njezine nejednakosti i ranjivosti u obitelji. Zato se Millov ideal obitelji, utemeljen na jednakosti spolova i jednakovrijednosti uloga, sukobljava sa stvarnosti stalne muške dominacije utemeljene na ekonomskoj moći. Žene tako mogu biti proglašene jednakima pred zakonom i može im biti dopušteno da se natječu za sve profesije i poslove, ali u stvarnosti stalna odgovornost žene za brigu o djeci stavlja je u natjecateljski nepovoljan položaj na tržištu rada, ograničuje njezinu participaciju u socijalnim institucijama izvan obitelji i podržava tradicionalne zamisli o “prirodnoj” ulozi žene u obitelji i društvu, koje stavljaju sve žene, bez obzira na njihov bračni status i upućenost na karijeru, u nepovoljan položaj. Međutim, Millova se zamisao mora razumjeti unutar liberalnoga socijalnog reformizma. Njegov ideal žene-majke potpuno zaposlene u obitelji podupirao je zahtjeve za redistribucijom bogatstva u korist individualnih domaćinstava kroz povećanje nadnica, koje su trebale biti dostatne za ekonomsko održanje tako uređene obitelji. Iako se obećana jednakost spolova sudarila sa stvarnošću ekonomske ovisnosti žene o mužu, ideal žene-majke za mnoge liberale još nije izgubio svoju privlačnost.

Literatura

- Annas, J., Mill and the Subjection of Women, *Philosophy*, Vol. 52, br. 200, 1977.
- Berger, F. R., *Happiness, Justice, and Freedom. The Moral and Political Philosophy of John Stuart Mill*, University of California Press, Berkeley, 1984.
- Cameron, B., Mill's Treatment of Women, Workers and Private Property, *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 13, br. 4, 1980.
- Crimmins, J. M., Bentham's Political Radicalism Reexamined, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 55, 1994.
- Eisenstein, Z. R., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Northeastern University Press, Boston, 1993.
- Hamburger, J., *Intellectuals in Politics: John Stuart Mill and the Philosophic Radicals*, Yale University Press, New Haven, 1965.
- Hayek, F. A., *John Stuart Mill and Harriet Taylor*, Routledge & Kegan Paul, London, 1951.
- Himmelfarb, G., *On Liberty and Liberalism: The Case of John Stuart Mill*, Alfred Knopf, New York, 1974.
- Hobhouse, L. T., *Liberalism*, Oxford University Press, London, 1964.

- Hughes, P., The Reality versus the Ideal: Mill's Treatment of Women, Workers and Private Property, *Canadian Journal of Political Science*. Vol. 12, br. 3, 1979.
- Ivoš, E., Feministička kritika liberalizma, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Vol. 34 (11), 1994/95.
- Mack, M., *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas, 1748 – 1792*, Heinemann, London, 1962.
- Macpherson, C. B., *Democratic Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1973.
- Mill, J., *An Essay on Government*, Augustus M. Kelley, New York, 1976.
- Mill, J. S., De Tocqueville on Democracy in America (I), u: *Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, University of Toronto Press, Toronto, 1977.
- Mill, J. S., Autobiography, u *Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. I, University of Toronto Press, Toronto, 1981.
- Mill, J. S., O slobodi, u John Stuart Mill, *Izabrani politički spisi*, Sv. I, Informator, Zagreb, 1988.
- Mill, J. S., Razmatranja o predstavničkoj vladavini, u John Stuart Mill, *Izabrani politički spisi*, Sv. II, Informator, Zagreb, 1989.
- Mill, J. S., *Podređenost žena*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000.
- Packe, M. St. J., *The Life of John Stuart Mill*, Secker & Warburg, London, 1954.
- Pappe, H. O., *John Stuart Mill and Harriet Taylor*, Cambridge University Press, Cambridge, 1960.
- Ravlić, S., Millovo "jednostavno" načelo slobode, *Filozofska istraživanja*, 75, Vol 19, sv. 4, 1999.
- Rossi, A. (ur.), *John Stuart Mill & Harriet Taylor Mill, Essays on Sex Equality*, Chicago University Press, Chicago, 1970.
- Ryan, A., *J. S. Mill*, Routledge & Kegan Paul, London, 1974.

Slaven Ravlić

JOHN STUART MILL, HARRIET TAYLOR AND WOMEN'S RIGHTS

Summary

The first translation of Mill's paper *Podređenost žena* (1869) has been recently published in Croatia. This work marks a break with the patriarchal paradigm within the liberal tradition. By tying the realization of liberal ideas of freedom and individualism to the elimination of inequality between the sexes, Mill gave back to liberalism its original critical and emancipatory character. Using this as the starting point, the article deals with the understanding of women's rights within the intellecto-political tradition Mill belonged to, sheds some new light on the nature and the meaning of his relationship with Harriet Taylor, and reconstructs Mill's theory on the equality of women in the context of his entire oeuvre. In the fourth and final part the author looks into the relevance of Mill's ideas and points to certain intricacies and contradictions in his views.